

Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI wieku – koncepcja i program projektu

Andrzej Janeczek

<https://orcid.org/0000-0003-2867-0076>

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

Zarys treści: W artykule przedstawiono koncepcję i program prac nad atlasem historycznym Rusi Czerwonej w drugiej połowie XVI w. Ta dzielnica Korony nie została objęta *Atlasem historycznym Polski*, którego edycja została właśnie zakończona i wypełniła zakres terytorialny wyznaczony w 1964 r. Rozpoczęty w 2022 r. projekt „Atlasu Rusi Czerwonej” jest rozwinięciem dotychczasowego opracowania. Wspiera się on na podobnych założeniach, uwzględnia jednak potrzebę modyfikacji wynikających ze specyfiki regionu. Szczegółowo został omówiony plan pierwszego etapu prac, których rezultatem będą mapy sześciu ziem składających się na Ruś Czerwoną, opublikowane w witrynie internetowej w aplikacji web-GIS, a także bazy danych oraz edycje źródłowe.

Słowa kluczowe: geografia historyczna, atlas historyczny, Ruś Czerwona, XVI wiek, Polska, Ukraina

Abstract: The paper presents the concept and work programme for the Historical Atlas of Red Ruthenia in the second half of the sixteenth century. This region of the Crown was not covered by the Historical Atlas of Poland, the edition of which has just been completed, encompassing the territorial scope defined in 1964. The project of the Atlas of Red Ruthenia (now within the boundaries of Ukraine and Poland), launched in 2022, is an extension of the work already done. It is based on similar guidelines but considers the need for modifications due to the region's specificities. The plan for the first stage of the research has been discussed in detail. It will result in maps of the six lands that make up Red Ruthenia, which will be published on the website in a web-GIS application, as well as databases and source editions.

Keywords: historical geography, historical atlas, Red Ruthenia, Galicia, 16th century, Poland, Ukraine

Poprzednicy

Podjęty w 2022 r. program badawczy ma na celu opracowanie atlasu historycznego Rusi Czerwonej wraz z towarzyszącymi edycjami źródłowymi¹. Projekt jest naturalnym, wręcz oczekiwanym rozwinięciem

dotychczas prowadzonych inicjatyw atlasowych, które właśnie doszły do finału. Seria wydawnicza *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* została zakończona w 2021 r., wypełniając cały zakres terytorialny wyznaczony dla niej w latach sześćdziesiątych XX w.² Ustalono wówczas, że seria obejmie jedynie macierzyste ziemie Korony, z wyłączeniem ziem ruskich, nienależących do jej starego

¹ Projekt badawczy „Atlas historyczny Rzeczypospolitej. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI wieku – przygotowanie map szczegółowych w postaci cyfrowej oraz edycja źródeł”, finansowany przez Ministerstwo Edukacji i Nauki ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 11H 20 0390 88) w latach 2022–2027. Projekt został afiliowany przy Instytucie Historii PAN, jest realizowany we współpracy z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN; instytucjonalnymi partnerami są Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz Instytut Ukraińskiej Archeografii i Źródłoznawstwa im. M. Hruszewskiego, Oddział lwowski, Narodowa Akademia Nauk Ukrainy.

² Elektroniczna edycja zbiorcza: *Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. M. Słoń, Warszawa 2021; także w wersji angielskiej. Skumulowane dane obejmujące wszystkie opracowane województwa zostały zawarte w aplikacji „Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych”, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN (<https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony/>, dostęp: 5 sierpnia 2022).

Ryc. 1. Zakres zakończonych i projektowanych opracowań atlasowych województw Rzeczypospolitej (1569).

Źródło: oprac. własne z wykorzystaniem danych Atlasu historycznego Polski XVI w. (województwa), Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla, https://data.atlasfontium.pl/layers/datafontium_data:geonode:województwa oraz Atlasu historycznego Polski, Warszawa 1967, mapa 20

składu, a wcielanych stopniowo, w różnych okolicznościach politycznych, od 1340 do 1569 r. (ryc. 1). Mimo tego w planie wydawnictwa znalazło się Podlasie, a z czasem zostały też przysposobione doń Prusy Królewskie, opracowane wcześniej

według innych założeń. Tym samym zasięg AHP przybrał kształt określony według dwóch rozbieżnych kryteriów: historycznych granic z XVI w. i współczesnych granic PRL. Za powziętą sześćdziesiąt lat temu decyzją kryły się niewypowiedziane

otwarcie względy geopolityczne; podejmowanie tematów odnoszących się do wschodnich ziem Rzeczypospolitej było traktowane co najmniej nieufnie, ciążył nad nimi cień podejrzania o sprzyjanie ciągłom rewizjonistycznym czy chęć obalenia tzw. porządku jałtańskiego, później należały do tematów „źle widzianych” i unikanych. Idea piastowska była preferowana, jagiellońska już nie cieszyła się takimi względami, chociaż to ostatni Piast na tronie polskim rozpoczął ekspansję wschodnią i właściwie to on zainicjował program jagielloński.

Niezależnie od utajonego nacisku motywów ideologicznych rezygnacja z ziem wschodnich w AHP wynikała z trzeźwej oceny ówczesnych szans i możliwości podłożenia tak ogromnemu zamysłowi badawczemu. Toteż przy układaniu nowego programu *Atlasu* w 1964 r. brano pod uwagę „względy praktyczne”; zawężenie obranego obszaru czyniło jego „opracowanie w obecnych warunkach możliwe do zrealizowania”. Zredukowanie zakresu terytorialnego uzasadniano również „względami historycznymi” (istnieniem wcześniejszych opracowań); wysuwany wówczas argument, że atlas ziem ruskich już został wydany i nie ma palącej potrzeby podejmowania nowego zadania, w gruncie rzeczy był jedynie wymówką³. To samo ograniczenie („obszar Polski Ludowej”) dotknęło również *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. W programie przedsięwzięcia, ustalonym pod koniec lat pięćdziesiątych XX w., przewidziano przygotowanie słowników przemysko-sanockiego oraz chełmsko-bełskiego, lecz jedynie w części niewykraczającej poza aktualną granicę państwową⁴. Te zamierzenia zresztą wkrótce porzucono. Słownik dopiero niedawno wkroczył na

ziemie wschodnie Korony (kartoteka ziemi lwowskiej, ziemi przemyskiej, ziemi halickiej; nieco wcześniejszy słownik sanocki, 1991–2002, spoza serii)⁵.

Za usprawiedliwienie pominięcia ziem ruskich w AHP służył *Atlas* Aleksandra Jabłonowskiego (1829–1913), zamyślany od 1886 r., sporządzony w latach 1899–1904, obejmujący Ruś Czerwoną, Podole, Wołyń i Ukrainę, dzieło rzeczywiście wybitne, pionierskie, ogromne swoim zasięgiem⁶. Wykorzystywane jest – z braku innych opracowań o tym zakresie – do dzisiaj. To, że jest przestarzałe, nie odpowiada stanowi badań i nie może już zaspokajać obecnych potrzeb, jest oczywiste po niemal 120 latach. Poważny mankament wynika z zasadniczej metody konstruowania mapy. Składa się ona z dwóch warstw, mapy gen. Wojciecha Chrzanowskiego z 1859 r.⁷ oraz warstwy należącej do Jabłonowskiego. Ta druga, nadrukowana barwnie na szary podkład, zawiera płaszczyznowo oznaczone typy własności z numerami odsyłającymi do listy właścicieli, podkreślenia nazwy miejscowości lub wypełnienia kolorem jej sygnatury, sygnalizujące, że osada istniała na przełomie XVI i XVII w., oraz granice różnego rzędu (interpolowane lub prowadzone działami wodnymi). Mapa pokazuje więc dwa stany przemieszane ze sobą; ten historyczny, rekonstruowany, i ten z połowy XIX w. (w tym drogi bite, osady powstałe w XVII–XVIII w., kolonie józefińskie, młyny przemysłowe itp.). Wymaga zatem uważnego oglądu i odfiltrowania warstwy, która pełni rolę kanwy dla rekonstrukcji. Taka selektywna percepcja nie zawsze się udaje, czego

⁵ A. Fastnacht, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, do druku przyg. A. Fastnacht-Stupnicka, A. Gąsiorowski, cz. 1: A–I, Brzozów–Krosno 1991; cz. 2: J–N, Brzozów–Wzdów–Rzeszów 1998; cz. 3: O–Z, Kraków 2002; kartoteki ziemi przemyskiej, lwowskiej i halickiej w Instytucie Historii PAN.

⁶ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.

⁷ W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów*, Paryż 1859.

³ W. Pałucki, *Przedmowa*, w: AHP Województwo lubelskie, s. 9–11; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 128–129.

⁴ K. Buczek, *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963, s. 11–13.

dowody można znaleźć w publikacjach, gdzie informacje z warstwy podkładowej są mylnie odnoszone do XVI w. i niewłaściwie interpretowane.

Jednak nawet przy ważnym odbiorze użytkownik nie dostaje tego, co powinien. Jabłonowski skoncentrował się na sprawach własności; wypadło to widowiskowo, choć – dopowiedzmy od razu – nie całkiem wiarygodnie. Tę próbę zobrazowania stanu posiadania ganił bezlitośnie Tadeusz Korzon w 1914 r. za jej uproszczenia i nieścisłość, grożące rozejściem się ze stanem faktycznym („Żadna wszakże z tych pięknych map nie przedstawiała rzeczywistego stanu rzeczy”)⁸. Konstatacja była przejaskrawiona, niemniej niepozbawiona podstaw. Nie jest bowiem możliwe przedstawienie metodami atlasowymi, zwłaszcza metodą chorochromatyczną (powierzchniową), indywidualnych stosunków własności; realne jest oznaczenie kategorii własności, jednak nie zarejestrowanie poszczególnych właścicieli z nazwiska, i to nie bynajmniej z powodu trudności z wizualizacją. Podstawową przeszkodą jest żywy ruch transakcji ziemskich, przepływy w linii żeńskiej, nieustanne podziały i rozdrabnianie majątności oraz kolejne konsolidacje, przemieszanie własności w obrębie jednej wsi. Wydzielony kolorem obszar na mapie nie musi stanowić zwartej kompleksu majątkowego, sytuacja bywała z reguły znacznie bardziej złożona bądź wręcz zagmatwana; już na boku zostawmy kwestię granic tych włości, wyznaczanych sztucznie przez interpolację. Metoda bardziej nadaje się do odtwarzania ogromnych latyfundiów kresowych, zawodzi na terenach gęstszego osadnictwa i powikłanych układów własnościowych.

Gorszy jest brak rekonstrukcji wielu elementów środowiska przyrodniczego (w tym lasów, bo ich nie uwzględnił gen. Chrzanowski) i kulturowego (choćby osad zaginionych, nieistniejących

w XIX w.). Inny zarzut, podnoszony w recenzjach z tamtego czasu⁹, dotyczył niespójności chronologicznej *Atlasu*. Według tytułowego określenia cezury opracowania miały przypadać na przełom XVI i XVII w., w istocie rozciągnięte były na całe półwiecze, to jest na ostatnią ćwierć XVI i pierwszą ćwierć XVII w. Nie była to całkiem sprawiedliwa ocena; poszerzenie zakresu chronologicznego wymusiła na autorze konieczność, mianowicie niesynchroniczność źródeł dla różnych części przedstawianego, niezmiernie rozległego obszaru; z tym problemem borykać się będą wszyscy następcy Jabłonowskiego, teraz i w przyszłości. Wybór rejestrów poborowych jako podstawy opracowania tych ziem, które nimi dysponują, był jednak trafny i zachował pełną aktualność; to bodaj najważniejszy punkt w zestawieniu zasług i słabości mierzonego dziś wkładu autora w rozwój badań atlasowych. Oprócz wad wynikających z metody i tych niezawinionych, a niedających się uniknąć, są jeszcze błędy i opuszczenia oraz niedokładności, nieuchronne w dziełach wielkich, tu wszakże ich liczba jest niebezpiecznie duża.

Prekursorskie opracowanie Jabłonowskiego, pierwsze i ostatnie o takim zakresie, przyjęte od razu z podziwem, ale i z krytyką, nie zyskało następstwa tej miary. Utworzona po pierwszej wojnie światowej (1921) pod egidą Polskiej Akademii Umiejętności Komisja Atlasu Historycznego Polski podjęła program opracowania terytorium całego państwa, łącznie z ziemiami ruskimi, odzęgując się przy tym od naśladowania *Atlasu* Jabłonowskiego ze względu na niedostatki tego dzieła¹⁰. Plan wydawnictwa miał być oparty na nowych podstawach. Została powołana osobna

⁹ F. Bujak, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904 [rec.]*, „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 626–635; T. Korzon, *Aleksander Jabłonowski*, s. 167.

¹⁰ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 1, Kraków 1922, s. 3–4, 16.

⁸ T. Korzon, *Aleksander Jabłonowski*, „Kwartalnik Historyczny”, 28, 1914, s. 166–167.

komisja lwowska Atlasu przy tamtejszym Towarzystwie Naukowym, której przewodniczącym został Franciszek Bujak, a po nim Eugeniusz Barwiński. Przydzielono jej do opracowania województwo ruskie i województwo bełskie, jednak prace nie nabrały impetu i szły niemrawo, a następnie je zarzucono i skierowano uwagę na teren Galicji Zachodniej¹¹. „Brak dostatecznej ilości funduszy i pracowników” – pisał Karol Buczek w 1929 r.; aż do wybuchu wojny dokonania komisji nie wyszły poza etap inwentaryzacji materiałów i tworzenia kartoteki miejscowości¹².

W okresie międzywojennym powstały natomiast niezależne od przygotowań atlasowych cząstkowe studia osadnicze – dwa wywodzące się z kręgu Bujaka, obejmujące północną część ziemi lwowskiej¹³ oraz dorzecze środkowego Wiaru¹⁴ i zaopatrzone w mapy, a także już mniej wartościowy przyczynek dotyczący ziem przemyskiej i lwowskiej¹⁵. Tuż przed wybuchem drugiej wojny światowej ukazała się książka Przemysława Dąbkowskiego traktująca o podziale administracyjnym województwa ruskiego i bełskiego w XV w.¹⁶ Autor, wybitny historyk prawa, na polu geografii

historycznej nie czuł się jednak równie dobrze. Praca jest rejestrem osad w układzie powiatów oraz ziem i przynosi ustalenia granic, w tym wielu zanikłych w ciągu XV i XVI w. jednostek, lecz ma ograniczoną przydatność – wbrew tytułowi nie obejmuje całości zapowiadanego terytorium (brakuje części północnej) i bazuje na przypadkowej kwerendzie, załączona mapa zaś to szkic zaznaczający miejscowości i granice.

Po wojnie reaktywowano Komisję Atlasu Historycznego, nie było już jednak żadnych widoków na wznowienie działalności Komisji lwowskiej, ani w przejmującym wschodnie ziemie Drugiej Rzeczypospolitej Związku Radzieckim, ani tym bardziej w Polsce. Nie pojawiły się też inne, nowe inicjatywy. W toczonych po 1953 r. dyskusjach nad kształtem AHP ziemie ruskie nie występowały; ostatecznie zostały wyłączone – jak wspomniano wyżej – z programu w 1964 r. przy ustalaniu ogólnej koncepcji, gdy zaplanowano serię map szczegółowych. Mimo braku regularnych studiów atlasowych w dorobku historiografii ziem wschodnich Korony pojawiły się, zwłaszcza w ostatnich trzech dziesięcioleciach, liczne prace, wprost lub pośrednio powiązane z tym nurtem badań. Są to zarówno monografie osadnicze ziem bądź ruchów kolonizacyjnych, rozprawy podejmujące zagadnienia geografii historycznej, lokalacji miejskich i rozwoju sieci miast, organizacji domeny królewskiej i dóbr szlacheckich, dewastacji powodowanych przez najazdy tatarskie, jak też studia, wykazy i mapy, których przedmiotem są struktury terytorialne Kościoła łańciewskiego oraz prawosławnego i unickiego, stosunki wyznaniowe i etniczne oraz demografia doby staropolskiej. W tym zasobie mieszczą się również edycje rejestrów podatkowych z XV i XVII w. oraz prace źródłoznawcze poświęcone temu gatunkowi materiałów. Nie ma tu miejsca na referowanie stanu badań, poprzestańmy z konieczności na stwierdzeniu, że zaplecze badawcze Atlasu

¹¹ *Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu Historycznego Polski od stycznia 1922 do maja 1927*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 142–143; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne*, s. 67–70.

¹² K. Buczek, *Z prac nad atlasem historycznym Polski*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 4, 1929, 26–28, s. 48; *Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego Polski za okres od 1 VI 1927 do 30 XII 1934*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 3, Kraków 1935, s. 339–341.

¹³ K.J. Hładytowicz, *Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101–132; zastosowaną tu metodę regresywnego oznaczania zasięgu lasów autor przeniósł na Wielkopolskę i rozwinął w osobnej monografii.

¹⁴ F. Persowski, *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu*, w: *Studia z historii społecznej*, s. 83–99; inny charakter (morfologia osad) miała wcześniejsza praca tego autora: *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckim i wołoskim w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa*, Lwów 1926.

¹⁵ P. Hrabek, *Ziemia przemyska i lwowska. Szkic historyczno-geograficzny z mapą*, Przemysł 1921.

¹⁶ P. Dąbkowski, *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*, Lwów 1939.

Rusi Czerwonej jest całkiem pokaźne i wielostronne, odnoszące się do różnych aspektów dziejów późnośredniowiecznych i nowożytnych tej dzielnicy.

Projekt

Przystępując do projektowania Atlasu Rusi Czerwonej, trzeba było rozstrzygnąć pytanie wstępne o wybór drogi: czy należy obmyślić i przyjąć nową, odrębną koncepcję opracowania, bowiem wymaga tego specyfika regionu, czy też można podążać szlakiem obranym w AHP. Za drugim rozwiązaniem przemawia renowacja i skuteczność tego wydawnictwa oraz pokaźny kapitał doświadczeń, obejmujący również zastosowanie technologii geoinformacyjnych, wprowadzonych w ostatnich kilkunastu latach. Na przyjęcie podobnego programu pozwala zbliżenie struktur gospodarczo-społecznych Rusi Czerwonej do sytuacji w dzielnicach macierzystych Korony, zwłaszcza Małopolski. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI w., w następstwie procesów integracyjnych oddziaływujących wówczas już od dwóch stuleci, urzędzona była w podobny sposób zarówno pod względem ustrojowym, jak społecznym i gospodarczym (system wiejski, model urbanizacji, układ własności ziemskiej). Poza tym istotna, wręcz decydująca jest wspólnota wykorzystywanych źródeł, zarówno podstawowych, przede wszystkim rejestrów poborowych, także lustracji i inventarzy dóbr, wizytacji diecezjalnych, jak i pomocniczych (m.in. księgi sądów grodzkich i ziemskich). Niezmiernie ważne jest też dysponowanie osiemnastowieczną mapą topograficzną (zdjęcie józefińskie), której przekaz – najstarszy tak dokładny – przynosi wartościową rejestrację krajozobrazu jeszcze staropolskiego. Będzie ona wykorzystywana jako historyczna mapa referencyjna w stopniu nawet większym niż dotychczas.

Wszystko to pozwoli na utrzymanie tych samych co w AHP założeń generalnych: preferencja dla mapy szczegółowej,

stan rekonstrukcji wyznaczony na drugą połowę XVI w., skala mapy 1:250 000, ten sam zakres prezentowanych treści i zgodny system wizualizacji. Natomiast specyfika dzielnicy, wynikająca z odmienności procesu dziejowego oraz jej położenia „na przedmurzu” (*antemurale Christianitatis*) i w strefie limesu cywilizacyjnego dzielącego Wschód i Zachód Europy, a więc podwójna kościelna struktura terytorialna (łacińska i prawosławna), wielodworcze, rozproszone osadnictwo na prawie wołoskim, archaiczny układ wiejski w części ziemi chełmskiej czy niestabilność sieci osadniczej niszczonej przez najazdy tatarskie, zwłaszcza w ziemi halickiej, będą wymagały modyfikacji, przystosowania kwestionariusza i struktury baz danych oraz sposobu wizualizacji w tych przypadkach. W tym zakresie liczyć się trzeba z potrzebą adaptacji dotąd stosowanych rozwiązań.

Utrzymanie zgodności opracowania z serią AHP stworzy warunki do przyszłego zintegrowania bądź przynajmniej zharmonizowania obu atlasów i ich baz danych, przynosząc korzyści z wywołanego efektu zgodności. Pozwoli to na zestawianie i porównywanie, wykrywanie podobieństw i różnic oraz analizowanie informacji według różnych kryteriów, lepszy też możliwości regionalizacji zjawisk i procesów historycznych oraz osadzania ich w kontekście przestrzennym.

Inny jest natomiast tytuł ogólny, by nie naruszać sześćdziesięcioletniego już programu AHP, który staje się właśnie dziełem zamkniętym. Nowa formuła daje pole do ewentualnego poszerzenia zakresu *Atlasu* o inne terytoria, łącznie z Wielkim Księstwem Litewskim. Określnik Rzeczpospolita, przyjęty roboczo, może ulec wtedy modyfikacji.

Zakres terytorialny

W zakresie terytorialnym projekt obejmuje Ruś Czerwoną, a więc województwa ruskie i bełskie (ryc. 2). Obie te jednostki zostały uformowane w ciągu długiego procesu

Ryc. 2. Ruś Czerwona w drugiej połowie XVI w. (województwo ruskie z ziemiemi chełmską, przemyską, sanocką, lwowską i halicką oraz województwo bełskie).

Źródło: oprac. własne (wstępne)

zapoczątkowanego przez zmiany polityczne zachodzące po roku 1340, czyli od upadku księstwa halicko-wołyńskiego i rozbioru jego ziem między Polskę i Litwę. Zasięgi zdobyczy militarnych obu rywalizujących ze sobą państw przesądziły o kształcie późniejszego układu administracyjnego, chociaż głęboko u jego podstaw można dostrzec ślad dawnych struktur grodowych z doby ruskiej, przejawiających się jako elementarny moduł podziału¹⁷. W XVI w. terytoria obu województw były w zasadzie już stabilne. Przesunięcia granic i wahania przynależności zdarzały się, ale odbywały się jedynie w skali lokalnej. Taki właśnie wymiar przemieszczeń pokazują spory graniczne między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim, na odcinku czerwonoruskim dotyczące styku z ziemią brzeską i Wołyniem, znane z duktu granic z 1546 r. Niczego w tym względzie nie zmieniła inkorporacja Wołynia, Podola braclawskiego i Ukrainy w 1569 r.; zapewniono im utrzymanie „ich granic starodawnych”.

Znacznie świeższą genezę miała natomiast nazwa dzielnicy, zwanej wcześniej ogólnie i nieprecyzyjnie Rusią (bez przymiotników) bądź ziemią ruską (*terra Russiae*), natomiast w sferze wiedzy uczoney i w kręgu literackim Roksolanią lub Rusią z dodatkiem kolorowego określnika, jeszcze niekonsekwentnie dobieranego (Biała, Czerwona). Dopiero od czasu Marcina Kromera i jego *Polonii* (1577) przyłgnie do niej z wolna miano Rusi Czerwonej¹⁸.

Wybranie do projektu obu województw, składających się na jedną dzielnicę, wydało się najbardziej wskazane. Program pilotażowy, zawężony do jednej z ziem, przyniósłby uboższe, wycinkowe i mniej wszechstronne doświadczenie, nie w pełni adekwatne i pomocne w zastosowaniu do innych; każda z nich miała swoją specyfikę. Z kolei program szerszy, powiększony o Podole, nie wspominając już o Wołyniu czy województwach ukraińskich, stałby się mało realny do spełnienia w czasie i budżecie wyznaczanych przez preliminarium grantu. Już to tylko jest wystarczającym uzasadnieniem wyboru, ale są jeszcze inne powody. Wspomniano wcześniej o zbliżeniu układu społeczno-gospodarczego Rusi Czerwonej do realiów ziem macierzystych Korony, o wspólnocie źródeł i o dysponowaniu zdjęciem topograficznym z XVIII w. To są przesłanki pozwalające na rozciągnięcie przyjętych w AHP metod atlasowych na nowe terytoria. Przesłanki te stopniowo, wraz z posuwaniem się ku wschodowi, zanikają. Możliwość odwołania się do mapy topograficznej z XVIII w., która jest ważnym elementem postępowania w pracach atlasowych, zanika od razu za Zbruczem. Zasady przejęte i przyjęte dla Rusi Czerwonej nie sprawdzą się nad Dnieprem, a z kolei te znad Dniepru okażą się niewystarczające dla Rusi Czerwonej, gdzie można osiągnąć więcej i dla wcześniejszego okresu. Kłopoty Jabłonowskiego, wynikające z tej niewspółmierności i rosnące wraz z przemieszczaniem się na wschód, jasno to ilustrują.

Źródła

Zasadniczym źródłem wykorzystywanym w pracach atlasowych, stawiających sobie za cel rekonstrukcję stanu z drugiej połowy XVI w., są rejestry poborowe. Były one podstawą *Atlasu* Jabłonowskiego i całej serii AHP, na nich wcześniej wspierał się

¹⁷ A. Janeczek, *Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym i późnym średniowieczem = The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages, w: Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI wieku = From Cherven' Towns to Curzon Line. The Lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the Historiographic Perspective on the Formation of Poland's Eastern Border, the 18th–21st Century*, t. 1, red. M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Warszawa 2017 (U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 3, cz. 1), s. 107–157.

¹⁸ A. Janeczek, *Ruś w Koronie. Stara nazwa i nowa tożsamość regionalna (po aneksji w połowie XIV wieku)*, w: *Pogranicza w polskich badaniach*

mediewistycznych, red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, Rzeszów 2019 (Kongres Mediewistów Polskich 2015, Materiały, t. 3), s. 149–175.

zamyśl „opisów geograficzno-statystycznych” Polski XVI w. (*Źródła dziejowe*, z edycjami)¹⁹. Prowadzona w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. dyskusja nad rejestrami wyostrzyła problem ich wiarygodności i pozwoliła głębiej poznać ograniczenia wynikające z ich fiskalnego charakteru, niemniej pozostają one, przy wszystkich swoich ułomnościach, niezastąpionym, jedynym jednolitym materiałem masowym swego czasu²⁰. Również w niniejszym projekcie staną się one podstawą opracowania, weryfikowane i uzupełniane przez lustracje królewskich, inwentarze dóbr i pomocniczo przez inne materiały. Spośród nich użyteczne będą zwłaszcza akta grodzkie i ziemskie z XV w., które dają wprawdzie rozproszony, bo utkany z pojedynczych informacji obraz osadnictwa, za to najstarszy tak pełny, dający dobrą podstawę do rekonstrukcji atlasowych; wykorzystanie tych zapisek ułatwią kartoteki słownikowe. W pracy z rejestrami używane będą wyłącznie rękopiśmienne oryginały, nawet wtedy, gdy rejestr został ogłoszony drukiem w *Źródłach dziejowych*, z uwagi na niesygnalizowane opuszczenia, braki i błędy w odczytach w tym wydawnictwie. Przynależność parafialna (wyłącznie organizacja Kościoła łacińskiego) ustalona będzie za pomocą wizytacji diecezjalnych (ze spodziewanymi trudnościami, zwłaszcza w przypadku archidiecezji lwowskiej). Odpowiednik tej organizacji w Cerkwi prawosławnej tworzył strukturę o nieokreślonych zakresach i do tego drobną; świątynia prawosławna znajdowała

się w co drugiej – co trzeciej wsi, toteż odtworzona będzie sieć cerkiewna, lecz nie zasięgi parochii.

Spora liczba zachowanych rejestrów (od kilkunastu do kilkudziesięciu w różnych ziemiach do lat dziewięćdziesiątych XVI w.; dodatkowe kwerendy mogą zwiększyć znane dotąd liczby) skłania do ich selektywnego uwzględnienia w edycji. W edycji pełnotekstowej („klasycznej”) ukażą się drukiem co najmniej dwa rejestry dla każdej ziemi, one też będą podstawą „głębokiej” prezentacji cyfrowej w bazie danych (metoda 1. opracowania geoinformatycznego), w razie potrzeby wraz z wybranymi kilkoma innymi wykazami o istotnej wartości. Pozostałe zostaną objęte indeksacją przestrzenną i „płytką” prezentacją cyfrową (z odesłaniem do skanu odpowiedniej partii rękopisu, metoda 2.). Tym samym projekt powiąże ze sobą trzy poziomy edytorstwa i prezentacji źródła.

Niezależnie od formy publikacji wszystkie dostępne rejestry będą obiektem prac analitycznych zespołu.

Etapy prac oraz ich metodyka

Zapóźnień wynikających z nieobecności Rusi Czerwonej w AHP, a szerzej, z wojennego zamarcia historiografii ziem wschodnich, z trudem odradzającej się w ostatnich dziesięcioleciach, nie da się nadrobić w ciągu pięciu lat realizacji grantu. Dlatego założono konieczność rozłożenia prac na dwa etapy. Na etap pierwszy, objęty niniejszym projektem, przypadają dwa oddzielne zadania badawcze.

Zadanie pierwsze polega na przygotowaniu map referencyjnych. Generalnym założeniem projektu jest intensywne wykorzystanie najstarszej mapy topograficznej, obejmującej całe opracowywane terytorium Rusi Czerwonej, czyli józefińskiego zdjęcia Galicji z lat 1779–1783 w skali 1:28 800, które dla części ziemi chełmskiej potrzebuje uzupełnienia o zdjęcie tzw. Nowej (Zachodniej) Galicji z lat 1801–1804

¹⁹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1–2: *Ziemie ruskie. Ruś Czerwoną*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902–1903 (*Źródła Dziejowe*, t. 18, cz. 1–2).

²⁰ Długą dyskusję o wartości rejestrów zreferował K. Boroda, *Geografia gospodarza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016, s. 63–81; tu również charakterystyka źródłowa; por. tenże, *Kmieć, łan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–169; tenże, *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 33, 2014, s. 21–38.

(w tej samej skali)²¹. Cały ten zasób, złożony z 320 arkuszy, wymaga przetworzenia i przystosowania do wielu funkcji, które będzie spełniał w projekcie. Posłuży do identyfikowania i lokalizowania osad, utworzenia warstwy w wynikowej mapie cyfrowej prezentującej zrekonstruowany stan zalesienia (warstwa wektorowa), zebrania materiału do rekonstrukcji hydrografii (rzeki, jeziora, bagna) oraz do rekonstrukcji drożni. Adaptacja będzie składała się z prac kartograficznych i digitalizacyjnych, a więc kalibracji każdego arkusza mapy (obie mapy nie mają osnowy geodezyjnej) oraz ich scalenia, czyli w rezultacie przekształcenia całości materiału w jedną mapę numeryczno-rastrową, której każdy punkt będzie miał określone współrzędne geograficzne, następnie wektoryzacji wybranych elementów treści oraz generalizacji do skali mapy roboczej 1:100 000 i do skali mapy wynikowej 1:250 000.

Powodzenie tych czynności zależy od możliwości uzyskania wystarczająco poprawnej kalibracji. Ostatnie analizy, jakim poddano mapy józefińskie, wskazują, że jest to możliwe²², sukces zaś projektu *Mapire* (wykonanego przez komercyjną firmę Arcanum) dowodzi, że jest to osiągalne; obie mapy są prezentowane w sieci pośród innych map dawnych²³. Tego opracowania nie można jednak wykorzystać w niniejszym

projekcie ze względu na sposób prezentacji i prawa licencyjne; inną przeszkodą jest opublikowanie w nim kopii arkuszy, nie zaś oryginałów, zazwyczaj pełniejszych treściowo.

Kolejną potrzebą jest przygotowanie współczesnej mapy referencyjnej, czyli mapy wzorcowej o zadowalającej dokładności. Nie można się posłużyć, jak w przypadku ostatnich opracowań AHP, mapami publikowanymi przez Geoportal Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, ponieważ większość terytorium objętego projektem leży poza granicami Polski, a odpowiednich zasobów po stronie ukraińskiej nie ma (geoportale poszczególnych obwodów są nieczynne ze względu na działania wojenne). Ostatnią chronologicznie wspólną mapą dla całego obszaru jest mapa taktyczna Polski (Wojskowy Instytut Geograficzny, 1:100 000, przed 1939). Ją więc trzeba uznać za substytut wzorcowej mapy współczesnej i przystosować do tej roli poprzez kalibrację, co jest łatwiejsze ze względu na niezłą kartometryczność tej mapy, matematyczne i geodezyjne podstawy oraz mniejszą objętość (ok. 86 arkuszy).

W ten sposób zostaną przygotowane dwie mapy referencyjne: dawna i dwudziestowieczna, a także warstwy wektorowe, prezentowane na mapie wynikowej (zalesienie, hydrografia, trakty). Prace te ze względu na ich odmienny charakter i sposób realizacji zostały ujęte w wydzielonym zadaniu, które będzie powierzono osobnemu zespołowi. Zapewnienie wysokiej jakości tych prac jest ważne dla powodzenia wszystkich kolejnych etapów realizacji projektu.

Zadanie drugie polega na przygotowaniu map szczegółowych, stworzeniu zasobu danych źródłowych oraz opracowaniu edycji krytycznej wybranych rejestrów poborowych. Zadanie to składa się z sześciu identycznych programowo opracowań,

²¹ Właśnie została zakończona edycja józefińskiego zdjęcia Galicji (tzw. mapy Miega): *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 = Die Josephinische Aufnahme von Galizien 1779–1783*, t. 1–15, wyd. Z. Budzyński, W. Bukowski, B. Dybaś, A. Janeczek, Z. Noga, Kraków–Warszawa 2012–2022; terytorium Rusi Czerwonej jest objęte tomami 4–15. Trwają prace nad edycją mapy Nowej Galicji, sporządzonej pod kierunkiem Antona Mayera von Heldenfeld.

²² A. Affek, *Georeferencing of Historical Maps Using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, 86, 2013, 4, s. 337–390; G. Molnár, G. Timár, E. Bitszak, *Can the First Military Survey Maps of the Habsburg Empire (1763–1790) be Georeferenced by an Accuracy of 200 Meters*, 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage, Budapest, 4–5 September 2014, s. 127–132 (https://www.arcanum.hu/media/uploads/mapire/pub/1survey_molnar_et_al.pdf, dostęp: 5 sierpnia 2022).

²³ Arcanum Maps, poprzednio *Mapire* – Historical Maps Online: *Galizien und Lodomerien (1779–1783) – First Military Survey* (<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>, dostęp: 5 sierpnia 2022);

West Gallicien [!] (1801–1804) – First Military Survey (<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien>, dostęp: 5 sierpnia 2022).

których przedmiotem będą wszystkie jednostki terytorialne Rusi Czerwonej: województwo ruskie (ziemie chełmska, przemyska, sanocka, lwowska, halicka) oraz województwo bełskie²⁴.

Przedmiotem każdego opracowania będzie:

1) zgromadzenie, odczyt i analiza materiałów źródłowych oraz ich selekcja;

2) zrekonstruowanie sieci osadniczej (identyfikacja i lokalizacja), wypełnienie kwestionariusza danych podstawowych każdej osady, gromadzonych w bazie danych (nazwa historyczna i współczesna, przynależność terytorialna, przynależność do parafii łacińskiej, charakter osady, wielkość, własność, funkcje nadrzędne);

3) pełna edycja krytyczna co najmniej dwóch wybranych, najbardziej przydatnych rejestrów, do publikacji tradycyjnej i cyfrowej;

4) edycja (prezentacja zawartości) rejestrów poborowych w osobnej bazie danych, w postaci zestandaryzowanej, wraz ze wstępem i uwagami wydawcy, przeprowadzona zgodnie z instrukcją wydawniczą. Będą one udostępniane z użyciem dwóch metod. Wybrane rejestry zostaną przygotowane do „głębokiej” prezentacji cyfrowej w bazie danych na podstawie opracowanej wcześniej edycji pełnotekstowej. Powstanie struktura bazy danych uwzględniająca strukturę źródła oraz jego powtarzalne elementy, takie jak: nazwa miejscowości, charakter miejscowości, przynależność do parafii „fiskalnej” (okręgu podatkowego)²⁵, właściciel (płatnik), podstawa

opodatkowania z podziałem na kategorie podatkowe (łany, zagrodnicy, karczmcy, młyny etc.), uiszczony kwoty podatku etc. Ponadto rekordy bazy danych zostaną powiązane z właściwymi fragmentami skanów źródeł. Innymi słowy, przekaz źródłowy zostanie przeniesiony do bazy danych, zawierającej dane zaczerpnięte z rejestrów i zaopatrzonej w odnośnik do podobizny odpowiedniego fragmentu rękopisu (link do skanu). Odrębne warstwy (tabele) będą dotyczyły granic, dróg, rzek oraz innych elementów środowiska geograficznego, którego obraz będzie rekonstruowany głównie na podstawie kartografii osiemnastowiecznej (metoda retrogresywna). Relacyjna struktura bazy danych pozwoli na powiązanie wielu wzmianek źródłowych z każdą z wyodrębnionych miejscowości, a następnie analizę informacji według różnych kryteriów. Rejestry mniej istotne poznawczo, a będące przedmiotem projektu (np. ponawiane, „według starych kwitów”) poddane będą indeksacji przestrzennej oraz udostępnieniu w Internecie („płytką” prezentacja cyfrowa) w formie uproszczonej (identyfikacja osady, link do źródła).

W opracowaniu wykorzystane będą metody właściwe warsztatowi historycznemu oraz nowe technologie geoinformatyczne, operujące na bazach danych przestrzenno-czasowych, na poziomie gromadzenia, analizy oraz prezentacji źródeł i wyników. Prace zespołu, dobrane z uwzględnieniem merytorycznych kompetencji autorów, ich doświadczenia i dotychczasowych zainteresowań badawczych, znajomości realiów regionów, które zostały im powierzone do opracowania, będą przebiegać w ścisłej koordynacji oraz z zachowaniem zgodności z wypróbowaną w praktyce koncepcją *Atlasu historycznego Polski*.

Kolejne opracowania (ostateczna postać mapy cyfrowej, mapy „papierowe”, mapy tematyczne i kartogramy, komentarze, studia zespołów miejskich, indeksy etc.) powstałyby w etapie drugim, niemniej wymierne wyniki i publikacje pojawiłyby

²⁴ Podział pracy przedstawia się następująco: ziemią chełmską będą zajmować się Grzegorz Jawor oraz Bogumił Szady, ziemią przemyską i sanocką – Andrzej Gliwa i Grzegorz Klebowicz, ziemią lwowską – Bohdan Smereka (Lwów), ziemią halicką – Janusz Szyszka, województwem bełskim – Andrzej Janeczek; prace nad rekonstrukcją struktur kościelnych będzie wspomagać Zdzisław Budzyński. Stroną geoinformatyczną i redakcją mapy cyfrowej zajmą się Grzegorz Myrda i Tomasz Panecki, koordynacją i współpracą z Zakładem Atlasu Historycznego IH PAN – Jarosław Suproniuk. Prowadzenia prac uzupełniających podjęli się Grzegorz Potoczny i Tomasz Walczak.

²⁵ Wydzielone w rejestrach parafie to jednostki kolekty podatku, niekoniecznie tożsame z parafią jako jednostką organizacji kościelnej.

się już w etapie pierwszym. Zakres prac przewidzianych do realizacji w ciągu pięciu lat jest co prawda bardzo szeroki, lecz przy sprawnej organizacji i wykorzystaniu narzędzi geoinformatycznych powinien być wypełniony. Ruś Czerwona była wprawdzie najrozleglejszą dzielnicą historyczną Korony przed 1569 r. (ok. 70 tys. km²), większą niż Małopolska (ok. 57 tys. km²) i Mazowsze czy Wielkopolska „właściwa” (obie po ok. 34 tys. km²), lecz pod względem liczby osad niezbyt wiele przewyższała tę ostatnią (według prowizorycznych szacunków liczyła ok. 4 tys. osad).

Publikacja

Publikacja *online* będzie podstawową formą prezentacji wyników uzyskanych na tym etapie opracowania *Atlasu*. Będzie miał on formę interaktywnej mapy (zamieszczonej w witrynie internetowej), generowanej przez aplikację WebGIS. Udostępni ona w osobnych warstwach zgromadzone dane przestrzenne, a więc elementy krajobrazu kulturowego (sieć osadnicza, z rozróżnieniem charakteru osad i typu własności, struktury terytorialne Kościoła łacińskiego i Cerkwi prawosławnej, granice administracji państwowej, ewentualnie również główne drogi – trakty, na tym etapie opracowania według stanu z XVIII w.) oraz zrekonstruowane elementy środowiska przyrodniczego (lasy, rzeki, jeziora, bagna). Na osobnej warstwie zostanie pokazane ukształtowanie pionowe terenu według stanu współczesnego, niewymagające rekonstrukcji historycznej. Użytkownik poza zwykłym przeglądaniem mapy będzie miał do dyspozycji moduł wyszukiwujący podstawowy (według nazwy miejscowości) oraz rozbudowany, wykorzystujący złożone kwerendy bazodanowe SQL według różnych kryteriów.

Z mapą będzie powiązana prezentacja źródłowa rejestrów poborowych. Będą one udostępniane w osobnej aplikacji w formie tabelarycznej, zgodnej z kwestionariuszem samego źródła. Ustrukturyzowane

informacje pozwolą nie tylko wyświetlić zestaw danych o wybranej miejscowości, ale umożliwią bardziej zaawansowane operacje grupowania, zestawiania i kierowania zapytań stosownie do wybranych kryteriów. Dzięki powiązaniu z mapą (poprzez identyfikator miejscowości) baza stanie się bazą danych przestrzennych. Ponadto użytkownik będzie miał bezpośredni dostęp do skanu odpowiedniej strony rękopisu.

Niezależnie od tej formy prezentacji wyników (interaktywna mapa i aplikacja bazodanowa) dwa wybrane rejestry dla każdej z ziem będą opublikowane w postaci pełnej, krytycznej edycji źródłowej. Sześć tomów tego wydawnictwa zostanie wydrukowanych w nakładzie podstawowym (przede wszystkim dla bibliotek) oraz w postaci ebooka, zamieszczonego w wolnym dostępie.

*

Poszerzenie programu AHP o Ruś Czerwoną, najstarszy aneks Korony, odrębną dzielnicę o własnych losach, wzbogaci obraz ówczesnej Polski jako państwa wieloetnicznego i wielokulturowego, złożonego z różnych komponentów, nie tylko tych należących do starego dziedzictwa piastowskiego. Procesy integracyjne, którym Ruś Czerwona podlegała od połowy XIV w., postrzegane są zazwyczaj w kategoriach kulturowych bądź ustrojowych. Tym razem widoczne będą rezultaty modernizacji gospodarczej, przemian osadniczych, kolonizacji, urbanizacji, migracji, rozwoju własności ziemskiej, także budowy struktur kościelnych. Obok efektu bezpośredniego, odtworzenia całościowego obrazu dużej dzielnicy Korony, w najprostszym zastosowaniu *Atlas* będzie stanowił pomoc podręczną w warsztacie nauk historycznych i innych dyscyplin, odwołujących się w swych badaniach do przeszłości, przydatną także dla regionalistów i krajoznawców. Zestandaryzowany materiał, zgodny

z zasobem przygotowanym dla macierzystych ziem Korony, da dogodną podstawę dla studiów z różnych zakresów: historii społeczno-gospodarczej, geografii historycznej, dziejów osadnictwa i przemian krajobrazowych, demografii historycznej, również dla badań genealogicznych i prozopograficznych, natomiast poza naukami historycznymi może służyć studiom geograficznym, ekologicznym,

onomastycznym. *Atlas* i udostępniony wraz z nim zasób informacji będzie odnosił się przede wszystkim do XVI w., ale stworzy dobry punkt wyjścia dla badań nad epokami wcześniejszymi i późniejszymi, w planie przestrzennym zaś da asumpt do prowadzenia studiów porównawczych z innymi dzielnicami i opracowywania ujęć w skali państwa. ■

Bibliografia

- Affek A., *Georeferencing of Historical Maps Using GIS, as Exemplified by the Austrian Military Surveys of Galicia*, „Geographia Polonica”, 86, 2013, 4, s. 337–390.
- Arcanum Maps, poprzednio Mapire – Historical Maps Online: *Galizien und Lodomerien (1779–1783) – First Military Survey* (<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>, dostęp: 5 sierpnia 2022); *West Gallicien [!] (1801–1804) – First Military Survey* (<https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-west-galicien>, dostęp: 5 sierpnia 2022).
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Boroda K., *Kmieć, tan czy profit? Co było podstawą poboru łanowego w XV i XVI wieku*, w: *Człowiek wobec miar i czasu w przeszłości*, red. P. Guzowski, M. Liedke, Kraków 2007, s. 152–169.
- Boroda K., *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 33, 2014, s. 21–38.
- Buczek K., *Wstęp*, w: *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wieluńskiej w średniowieczu*, oprac. R. Rosin, Warszawa 1963, s. 5–38.
- Buczek K., *Z prac nad atlasem historycznym Polski*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 4, 1929, 26–28, s. 47–52.
- Bujak F., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi: „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904 [rec.]*, „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 626–635.
- Chrzanowski W., *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów*, Paryż 1859.
- Dąbkowski P., *Podział administracyjny województwa ruskiego i bełskiego w XV wieku*, Lwów 1939.
- Fastnacht A., *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, do druku przyg. A. Fastnacht-Stupnicka, A. Gąsiorowski, cz. 1: A–I, Brzozów–Krosno 1991; cz. 2: J–N, Brzozów–Wzdów–Rzeszów 1998; cz. 3: O–Z, Kraków 2002.
- Galicia na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783 = Die Josephinische Aufnahme von Galizien 1779–1783*, t. 1–15, wyd. Z. Budzyński, W. Bukowski, B. Dybaś, A. Janeczek, Z. Noga, Kraków–Warszawa 2012–2022.
- Hładylowicz K.J., *Zmiany krajobrazu w ziemi lwowskiej od połowy XV do początku XX wieku*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 101–132.
- Hrabyk P., *Ziemia przemyska i lwowska. Szkic historyczno-geograficzny z mapą*, Przemysł 1921.
- Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.
- Janeczek A., *Organizacja terytorialna zachodnich ziem Rusi pomiędzy pełnym i późnym średniowieczem = The Territorial Organization in Western Rus' between High and Late Middle Ages*, w: *Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII–XXI wieku = From Cherven' Towns to Curzon Line. The Lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the Historiographic Perspective on the Formation of Poland's Eastern Border, the 18th–21st Century*, t. 1, red. M. Wołoszyn, Kraków–Leipzig–Warszawa 2017 (U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 3, cz. 1), s. 107–157.
- Janeczek A., *Rus' w Koronie. Stara nazwa i nowa tożsamość regionalna (po aneksji w połowie XIV wieku)*, w: *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, red. A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik, Rzeszów 2019 (Kongres Mediewistów Polskich 2015, Materiały, t. 3), s. 149–175.
- Konopska B., *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.

- Korzon T., *Aleksander Jabłonowski*, „Kwartalnik Historyczny”, 28, 1914, s. 145–180.
- Molnár G., Timár G., Biszak E., *Can the First Military Survey Maps of the Habsburg Empire (1763–1790) be Georeferenced by an Accuracy of 200 Meters*, 9th International Workshop on Digital Approaches to Cartographic Heritage, Budapest, 4–5 September 2014, s. 127–132 (https://www.arcanum.hu/media/uploads/mapire/pub/1survey_molnar_et_al.pdf, dostęp: 5 sierpnia 2022).
- Pałucki W., *Przedmowa*, w: AHP Województwo lubelskie.
- Persowski F., *Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 83–99.
- Persowski F., *Osady na prawie ruskiem, polskiem, niemieckim i włoskiem w ziemi lwowskiej. Studium z dziejów osadnictwa*, Lwów 1926.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1–2: *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1902–1903 (Źródła Dziejowe, t. 18, cz. 1–2).
- Semkowicz W., *Atlas historyczny Polski (program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 1, Kraków 1922, s. 1–16.
- Sprawozdanie z działalności Komisji Atlasu Historycznego Polski za okres od 1 VI 1927 do 30 XII 1934*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 3, Kraków 1935, s. 334–343.
- Sprawozdanie z działalności Komisji dla Atlasu Historycznego Polski od stycznia 1922 do maja 1927*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 137–143.
- Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI wieku. Wydanie zbiorcze*, red. M. Słoń, oprac. M. Biskup i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku. Wydanie zbiorcze serii).
- Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych*, Instytut Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla (<https://atlasfontium.pl/ziemie-polskie-korony/>, dostęp: 5 sierpnia 2022). ■

Historical Atlas of the Commonwealth. Red Ruthenia in the second half of the sixteenth century – the concept and programme of the project

Summary

Red Ruthenia is a historical province of the Polish-Lithuanian Commonwealth, incorporated into the Crown lands in the second half of the fourteenth century at the expense of the Halicz-Volhynia principality, which collapsed in 1340. Today, it belongs in part to Poland and in part to Ukraine. It was not included in the programme of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century*, which has just been completed, covering the entire territorial scope set out in the 1960s (Fig. 1). Launched in 2022, the Atlas of Red Ruthenia project is a natural, even expected extension of the work on the atlas carried out so far. The same general principles and guidelines as in the Historical Atlas of Poland will be followed (similar source base, state of reconstruction set for the second half of the sixteenth century, map scale of 1:250 000, same range of presented content and consistent visualisation system). This will enable future integration of the two atlases. On the other hand, the region's

specifics, resulting from the different historical processes, will require modifications and adaptations of the solutions used so far. The first stage of work has been discussed in detail; its result will be maps of the six lands comprising Red Ruthenia (Fig. 2), published on the website in a web-GIS application, as well as databases and source editions.

Expanding the programme of the Historical Atlas of Poland to include Red Ruthenia, a large, separate region with its own history, will enrich the picture of Poland at that time as a multi-ethnic and multi-cultural state made up of various components, not only those belonging to the old Piast heritage. The integration processes that Red Ruthenia underwent from the mid-fourteenth century are usually seen in cultural or political terms. This time, the results of settlement changes, colonisation, urbanisation, migration, the development of landed estates, and the construction of ecclesiastical structures will be visible. ■

dr hab. Andrzej Janeczek – profesor w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, kierownik Ośrodka Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych; zajmuje się historią społeczną i gospodarczą późnego średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych, a szczególnie dziejami osadnictwa, geografią historyczną i dawną kartografią, tematyką miejską, kwestiami etnicznymi, migracjami, pograniczami kulturowymi. Obszar badań to Europa Środkowo-Wschodnia, wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, zwłaszcza Ruś Czerwona (janeczek@iaepan.edu.pl)

Andrzej Janeczek, PhD with habilitation – professor at the Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences, head of the Centre for History of Medieval and Modern Material Culture; his interests include the social and economic history of the late Middle Ages and early Modern Times, especially the history of settlements, historical geography and old cartography, urban themes, ethnic issues, migrations, cultural borderlands. The area of research is Central and Eastern Europe, the eastern lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially Red Ruthenia (janeczek@iaepan.edu.pl)